

Education of the Jewish population of Podillia in the 19th century

Svitlana S. Bogatchuk

Vinnitsia National Agrarian University

PhD (History), Associate professor (Ukraine)

email: svetabogatchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0684-6106>

Web of Science ResearcherID <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1102172>

Olena M. Ihnatova

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

Dr.Sc, Professor (Ukraine)

email: oihnatova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1523-0266>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/I-1920-2017>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57280180800>

Abstract.

The purpose of the article is to analyze the processes of formation and development of education in the Podolsk province, in particular, among the Jewish population, to carry out a comprehensive analysis of the activities of Jewish schools at the end of the 19th century. **The research methodology** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods with the principles of historicism, systematicity, scientificity and verification. **The scientific novelty** lies in the thorough study, based on archival documents and other groups of sources, of the history of the development of education by Jewish children, the opening of educational institutions for them, and the activities of Jewish schools in the Podolsk province, which began operating in the second half of the 19th century. **Conclusions.** Since the time of socio-economic transformations in the life of the Russian Empire, corresponding processes have been taking place in the educational sphere. In general, in the state, including in the Podolsk province, educational institutions of various directions are gradually opening. These are primary schools, gymnasiums, schools (state, private), and theological seminaries. Thanks to the information and analytical-synthetic methods of research on this topic, the process of forming education among the Jewish population in the second half of the 19th century in Podillia is considered. The main problems that arose due to the discriminatory norm established by the government when entering Jewish children into gymnasiums and higher educational institutions are highlighted, which did not allow all those who wanted to receive secondary and higher education. We are making an attempt to analyze that due to the fact that Jews were the third or fourth largest population in the Russian Empire, and in the southwestern cities they received a significant degree of economic development, it was deemed necessary to open special schools, colleges, and gymnasiums for them. One of the versions regarding the acquisition of education by the Jewish population is their gradual rapprochement with the Christian population, as emphasized in his work by P. Chubynsky. It is also worth noting that the government decided to open schools for Jewish women, especially from low-income families. For them, private educational institutions are opened, mostly. At the end of the 19th century, the Jewish population of Podillia had a high level of education.

Keywords: Jewish nationality, education, Podillia, schools.

Освіта єврейського населення Поділля у XIX ст.

Світлана Богатчук

Вінницький національний аграрний університет

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: svetabogatchuk@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0684-6106>

Web of Science ResearcherID <https://www.webofscience.com/wos/author/record/1102172>

Олена Ігнатова

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор педагогічних наук, професор

email: oihnatova@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1523-0266>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/I-1920-2017>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57280180800>

Анотація.

Метою статті є аналіз процесів формування та розвитку освіти в Подільській губернії, зокрема, серед єврейського населення, здійснення комплексного аналізу діяльності єврейських училищ наприкінці XIX століття. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного) методів із принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** полягає у ґрунтовному вивченні на основі архівних документів та інших груп джерел історії розвитку освіти єврейськими дітьми, відкриття навчальних закладів для них та діяльність єврейських училищ Подільської губернії, що почали працювати в другій половині XIX ст. **Висновки.** З часу соціально-економічних перетворень у житті Російської імперії відбуваються відповідні процеси в освітянській сфері. У цілому в державі, зокрема, й в Подільській губернії, поступово відкриваються навчальні заклади різного спрямування. Це початкові школи, гімназії, училища (казенні, приватні), духовні семінарії. Завдячуючи інформаційному та аналітично-синтетичному методів дослідження зазначеної тематики, розглядається процес формування освіти серед населення єврейської національності у другій половині XIX ст. на Поділлі. Виділено основні проблеми, що виникали через встановлену урядом дискримінаційну норму при вступі дітей євреїв у гімназії та вищі навчальні заклади, що не дало змоги усім охочим отримати середню і вищу освіту. Нами здійснюється спроба проаналізувати, що у зв'язку з тим, що євреї складали за кількістю населення в Російській імперії третє-четверте місце, а в південно-західних містах отримали значний ступінь економічного розвитку, визнано необхідним відкрити для них спеціальні школи, училища, гімназії. Однією з версій щодо набуття освіти єврейським населенням є поступове їх зближення з християнським народонаселенням, про що наголошує у своїй праці П. Чубинський. Також необхідно відзначити, що урядом прийнято рішення про відкриття училищ для єврейських жінок, особливо з малозабезпечених сімей. Для них відкриваються здебільшого приватні навчальні заклади. Наприкінці XIX ст. для єврейського населення Поділля був притаманний високий рівень освіченості.

Ключові слова: єврейська національність, освіта, Поділля, училища.

Постановка проблеми. Важливим елементом суспільно-політичного та культурного життя поліетнічного Поділля у XIX столітті стала система освіти національних меншин, на яку впливала імперська політика. Реформування освіти, яку проводила Російська імперія, ґрунтувалося на жорсткій політиці централізації та русифікації, обмеження національних мов і контролю над вчительським складом.

У зв'язку з домінуванням єврейської громади з 1835 р. для компактного проживання євреїв визначено так звану «смугу осілості». Відзначається, що за кількістю населення євреї складали найчисельнішу етнічну групу в Російській імперії, у тому числі й на Правобережжі. Євреї отримали право навчатись у закладах освіти тодішньої імперії всіх рівнів (початкові училища, гімназії, професійні училища, університети та академії), зберігаючи право на юдейське віросповідання, створюючи для них видимість релігійної толерантності (Chinena, 2024, p. 132–133).

Наприкінці XIX ст. на Правобережній Україні починають відкриватися приватні єврейські училища, що давало можливість усім охочим здобувати освіту. Серед багатьох аспектів проблеми, які пов'язані зі станом освіти євреїв у Подільському краю, актуальним є питання щодо

.....
відкриття жіночих єврейських училищ, що дозволяло жінкам здобути певну освіту. Звернення до досвіду розвитку освіти для євреїв дозволяє ґрунтовно реконструювати історію означеного періоду в Подільській губернії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідженню цієї проблеми присвячено чимало наукових праць. Інтерес до етнічного складу населення Російської імперії, зокрема Подільської губернії, різко зростає у 40–50-х роках XIX ст. Зокрема, важливу роль у вивченні цієї проблеми відіграла етнографічно-статистична праця П. Чубинського, в якій досліджується життя та побут «племен немалоруського походження», а саме: 7 том присвячений євреям, полякам. Вчений використовує дані про віросповідання та рідну мову й визначає етнічний стан населення Правобережної України, зокрема, Подільської губернії (Чубинський, 1872). Значний інтерес для нашого дослідження відіграла праця О. Ріттиха, у якій наведено таблиці розподілу населення дев'яти західних губерній Російської імперії з релігійної власності, відтворено етнічний склад населення Західного краю, вміщено погубернські цифри про етнічний склад населення Подільської губернії, зокрема єврейської національності (Риттих, 1864).

Важливу роль в етнографічному дослідженні Поділля відіграла діяльність Генерального штабу царської армії з вивчення губерній Російської імперії. Десятий том «Военно-статистического обозрения Российской империи» містить відомості про національний склад населення Поділля, етнографічні описи українців, росіян, молдаван, поляків, євреїв, вірмен, греків, мусульман тощо (Военно-статистическое обозрение, 1849).

Відомий подільський історик, краєзнавець В. Гульдман започаткував видання щорічного «Обзора Подольской губернии» (1884–1913 рр.), в якому зображується життя населення Подолії (демографічний стан, сільське господарство, промисловість, торгівля, освіта, культура, медицина, податки тощо), що є унікальним джерелом для вчених-дослідників. Важливою в етнографічному плані є його монографія «Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису» (Гульдман, 1889). Необхідно зазначити, що третина довідок про населені місця Поділля, поданих у виданнях В. Гульдмана, взагалі є першим джерелом для їх вивчення.

Статистичні дані демографічного та культурного стану єврейського народу досліджувалися Б. Бруцкусом «Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г.» (Бруцкус, 1909).

Дослідженню цієї проблеми присвячено чимало наукових праць українських істориків, зокрема, В. Кононенка (Кононенко, 2011), Т. Морголіса (Морголіс, 1887), М. Тростогона (Тростогон, 1994), О. Юрченко (Юрченко, 2015). У своїх публікаціях вони звертали увагу лише на окремі аспекти цієї теми.

У монографії Поліщука Ю. М. «Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)» розкриваються особливості політики російського царизму до національних меншин Правобережної України та основні принципи соціально-економічної, освітньої, церковно-релігійної політики Російської імперії (Поліщук, 2012).

Дисертаційне дослідження Л. Орловського «Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.)» (2019) присвячено економічному та національно-культурному життю єврейської громади в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. на Поділлі (Орловський, 2019). Питання освіти єврейського населення означеного періоду частково розкриті у працях О. Тригуба (Тригуб, 2023), А. та Л. Швабів (Шваб, А., Шваб, Л., 2025), О. Чінені (Чінена, 2024).

Виклад основного матеріалу. Після приєднання російським царизмом Правобережжя проведено ревізію населення, яка повинна була показати чисельність окремих станів краю.

Необхідно зауважити й те, що в XIX столітті Подільська губернія була багатоетнічним регіоном, у якому, за даними Всеросійського перепису населення 1897 р., українці складали 80,9 % від усіх мешканців Поділля, росіяни – 3,3 %, поляки – 2,3 % (The First General Census of the Russian Empire in 1897. XXXII. Podolsk province, 1904, p. 3). Близько 1 % складають жителі губернії таких національних меншин, як татари, турки, греки, чехи, молдовани, болгар, французи (Guldman, 1889, p. 98). Євреї становили значну частину населення Подільської губернії, особливо в містах і містечках, а саме 13,3 % (Guldman, 1889, p. 92).

Упродовж XIX ст. абсолютне число й питома вага єврейського етносу еволюціонували у напрямку збільшення. Темпи приросту єврейського населення в XIX ст. були найвищими серед інших етнічних груп Російської імперії завдяки «Положенню про устрій євреїв» (9 грудня 1804 р.), що сприяло врегулюванню соціально-правового статусу євреїв у Росії (Шваб А., Шваб, Л., 2025, с. 15).

Причиною такого домінування єврейської громади була імперська політика, що на підставі Положення 1835 р. виокремила для компактного проживання євреїв так звану «смугу осілості». Її межі охопили Подільську, Волинську, Київську (крім Києва), Херсонську (крім Миколаєва),

Катеринославську, Таврійську (крім Севастополя), Полтавську (крім козацьких і державних сіл) та Чернігівську губернії (Морозова, 2009, с. 66).

Про це й зазначав у своїй праці П. Чубинський, що євреям не дозволяли селитися на території великоруських губерній, а тільки в західних губерніях, де вони й отримали значний ступінь економічного розвитку (Чубинський, 1872, с. 3–8).

Наприкінці 1840 р. Микола I заснував спеціальний комітет «для визначення заходів корінного перетворення євреїв у Росії». Цей комітет мав: «1. діяти на моральну освіту нового покоління євреїв заснуванням єврейських училищ у дусі, протилежному до нинішнього талмудичного вчення; 2. знищити кагали та підпорядкувати євреїв загальному управлінню... 4. заборонити вживання особливого єврейського одягу... 7. розділивши євреїв за якістю їх занять». Ці пропозиції й визначали політику Миколи I стосовно євреїв, якої він дотримувався до смерті в 1855 році (Еттінгер, 1990, с. 500).

Згідно з матеріалами Генерального Штабу за 1849 рік у Подільській губернії проживало 177.189 євреїв, що складало 1/81 від загальної кількості населення в 1.530.321 чол. (Military and statistical review of the Russian Empire, 1849, p. 82).

За офіційними даними 1865 р., єврейське населення Південно-Західного краю становило вже понад 600 тис. осіб, тобто понад 11 % від населення регіону. Найбільші єврейські громади перебували у Бердичеві та Житомирі (Поліщук, 2012, с. 107).

Так, у 1867 році на території Подільської губернії проживало 211.801 євреїв, що становило друге місце по чисельності (після Київської губернії) серед 9 губерній, що входили до складу Російської імперії (Вейцблїт, 1930, с. 98).

За статистичними розрахунками П. Чубинським визначено, що в цілому по губерніях Південно-Західного краю у 1872 році євреїв проживало: в Київській губ. – 13,09 %; у Подільській – 12,08 %; у Волинській – 12,37 %. Тобто євреї в кожній із зазначених губерній складають у цей час практично восьму частину населення. Виявляється, що в містах чисельність євреїв складає понад 32 %, у містечках – 53 % й у селах – більше ніж 14 % (Чубинський, 1872, с. 175–178). У поданій нижче таблиці прослідковується аналіз розселення євреїв у містах, містечках та селах у губерніях Південно-Західного краю.

Таблиця 1

Розселення євреїв у трьох Південно-Західних губерніях станом на 1872 р.

(Чубинський, 1872, с. 178.)

Губернії	Міста	Містечка	Села	Всього
Київська	98,032	123,909	41,18	263,459
Подільська	70,012	151,124	35,539	246,735
Волинська	69,171	105,223	36,747	211,146
Всього	237,275	380,261	103,804	721,340

Відповідно до статистичних даних, на кінець 80-х років XIX ст. у 120 містечках Подільської губернії євреї становили 44 % (140 598 чол.) від усього населення. До того ж найменша кількість єврейського населення проживала в містечках Маків Кам'янецького повіту (2,9 % – 47 з 1649 чол.), Буцнівці (Поділля) Летичівського повіту (4 % – 48 з 1222 чол.), Верхівка Могилівського повіту (4,6 % – 41 з 897 чол.), Тина Ушицького повіту (4,5 % – 46 з 1023 чол.). Найбільший же відсоток євреїв – у містечках Голосків Балтського повіту (85 % – 803 з 945 осіб), Чечельник Ольгопольського повіту (93 % – 2232 з 2400 осіб) і Княже-Тиманівка Ямпільського повіту (98 % – 5). У 22 містечках євреї складали від 40 % до 50 % населення (Гульдман, 1889, с. 92).

У 8 містечках відсоток євреїв становив 70–80 %, 7 містечок із 10–15 % та по 6 містечок, де євреїв було 5–10 % та 60–70 % від усього населення. Таким чином, зі 120 містечок у 57 єврейська частина населення становила понад 40 %. Отже, у Подільській губернії та у повітових містах євреї становили значну частину населення, у Могильові та Балті їхня частка досягала 60–80 % (Комарніцький, 2004, с. 125). У Вінницькому повіті проживали 31 тис. євреїв. Поширеним заняттям серед євреїв Вінниці було кравецьке ремесло і торгівля продуктами сільського господарства (Юрченко, 2015, с. 87).

Збільшення кількості населення єврейської національності на Правобережній Україні (три губернії) у 1884 році можна прослідкувати в таблиці 2.

Таблиця 2

Розселення євреїв у трьох Південно-Західних губерніях станом на 1884 р.
(Аленіцин, 1884, с. 49)

№ п/п	Губернії	Всього населення	Євреї	% єврейського населення
1	Київська	2.332.421	339.557	14,6
2	Подільська	2.239.514	418.858	18,7
3	Волинська	1.946.438	289.820	14,9

За даними перепису населення 1897 року, єврейської національності в містечках Південно-Західного краю в кількісному складі майже 43 % від усього населення (Бруцкус, 1909, с. 8). Про розселення євреїв по містечках губерній Правобережної України свідчать показники в таблиці 3.

Таблиця 3

Розподіл населення у містечках Правобережної України за конфесіями (1897 р.)
(Комарніцький, 2004, с. 120–129)

Губернії	православні	їудеї	інші	Всього населення
Київська (%)	319583 (59,4)	196420 (36,5)	21802 (24,1)	537805 (100)
Подільська (%)	226045 (47,6)	210804 (44,4)	38149 (9,0)	474998 (100)
Волинська (%)	179636 (45,4)	192370 (48,6)	23752 (6,0)	395758 (100)
Всього (%)	725264 (51,5)	599594 (42,6)	83703 (5,9)	1408561 (100)

За результатами перепису населення, проведеного в Російській імперії в 1897 році, кількість євреїв (у містах, містечках та селах) тільки в Подільській губернії складає 370.612 чол. (Чубинський, 1872, с. 178). Статистичні показники розселення євреїв у Подільській губернії представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Населення євреїв у Подільській губернії за даними перепису 1897 р.
(Brutskus, 1909, р. 83)

Тип поселення	Все населення	євреї	у %
Сільські поселення	2.313.420	54.847	2,4
Містечка	483.009	212.877	44,2
Міста	221.870	102.888	46,4
Всього	3.018.299	370.612	12,3

Отже, відповідно до статистичних та історичних джерел зазначаємо, що єврейське населення за період 1860–1890-ті роки дійсно збільшилося з 246 735 чол. до 370 612 чол. та складало більшу частку в демографії Подільського краю.

З початком освітніх реформ у середині XIX століття уряд Російської імперії намагався інтегрувати євреїв у загальноімперську освітню систему, що викликало з боку традиційних єврейських громад побоювання втратити культурну і релігійну ідентичність. У 1844 році в Південно-Західному краю Російської імперії були засновані урядові школи для євреїв і дві рабинські семінарії у Вільні та в Житомирі. Директорами цих навчальних закладів були призначені християни і лише єврейські предмети викладалися вчителями-євреями. Основною метою шкіл (таємна інструкція міністра освіти, затверджена царем) було перевиховання молодого покоління та відвернення євреїв від Талмуду. Одночасно заснування цих училищ спричинило гоніння на традиційні єврейські школи – «хедери» та їхніх викладачів – «меламедів». Євреї намагалися підкупити чиновників, щоб зберегти ці школи та складали фіктивні списки учнів, які місцева влада пересилала до міністерства освіти (Еттингер, 1990, р. 500–501).

У закладі діти вивчали єврейський Закон віри, давньоєврейську мову, переклад Біблії і Святого Писання, історію Біблійну й після Біблійну, Піркейт-Авот (пояснення найважливіших молитов).

Як зазначає П. Чубинський, «меламеди» поділяються на елементарних (першорозрядних, «дардаки-меламеди»), на викладачів єврейської мови (другорозрядних, «арбувія-меламеди») й на викладачів талмуда (третьорозрядних, «гемара-меламеди»). Досить часто заняття проводяться в приміщенні, де живе сам «меламед» зі своєю родиною, яке не завжди придатне до навчання (Чубинський, 1872, р. 80).

Навчали дітей лише ті меламеди, які отримали свідоцтво від єврейських училищних комісій (у губернії їх дві – у Кам'янці та Немирові). Усього в Подільській губернії на середину 70-х років XIX ст. нараховувалося 409 меламедів, які навчали більш як 3,5 тис. дітей (Гульдман, 1889, с. 95). Хоча, можливо, їх було й більше.

.....

Контроль за роботою меламедів здійснювали не лише повітові єврейські училищні комісії, але навіть і поліція. За порушення правил їх притягували до суду, штрафували разом із батьками дітей, які в них навчалися. Після цього меламедам заборонялося займатися навчанням дітей, вони давали розписку про те, що більше робити цього не будуть (Крічкер, 2012, с. 15).

Зазначимо, що єврейським дітям, які вчилися в російських школах, було некомфортно через негативне ставлення до них у навчальних закладах, на чому й ґрунтувалася політика російського самодержавства (Юрченко, 2015, с. 94).

За дослідженнями П. Чубинського, євреї, які не отримували теоретичних знань будь-якої з європейських мов, важко засвоювали граматичні правила російської мови. Як відзначив вчений, київські євреї краще розмовляють російською мовою, ніж подільські та волинські. Тобто знання мови та її вимова залежить від місцевості, де вони проживають. Відомо, що багато єврейських сімей самостійно вирішували навчати своїх дітей російської мови, щоб зблизити їх з місцевим населенням (Чубинський, 1872, с. 5–15).

Згідно з новим положенням про єврейські училища 1844 р. засновано два вищих училища (у Вільні та Житомирі) для підготовки майбутніх вчителів та рабинів, а також двоякого роду училищ: першорозрядних та другорозрядних. Для утримання училищ встановлено спеціальний свічковий збір та призначено доходи від двох монопольних єврейських друкарень у Вільні та Житомирі.

Так, 07 серпня 1845 року створена губернська учнівська Єврейська комісія для контролю над навчальними закладами, за висновками якої викладання в єврейських навчальних закладах велось незадовільно, діти мали тільки зазубрювати знання, приміщення шкіл знаходились у брудному стані (Military and statistical review of the Russian Empire, 1849, p. 152).

Згідно із законом від 04 травня 1859 р. євреям надавалося право навчати своїх дітей закону віри, за їх власним бажанням, в училищах або у приватних учителів (Орловський, 2019, с. 161).

Станом на 1857 р. у Подільській губернії функціонував 171 єврейський навчальний заклад, з них: 8 державних одноступеневих училищ (197 учнів), двоступеневих – 2 (33 учні), приватних талмуд-тор – 1 (50 учнів), приватних хедерів (початкових шкіл) – 160 (2475 учнів) (Памятная книжка, 1859, с. 5).

Указом від 4 травня 1859 р. уряд прийняв рішення про поліпшення вчительського персоналу та обов'язкове навчання дітей єврейських купців та почесних громадян. У 1861 р. євреїв-учителів казенних училищ звільнили від сплати податків і виконання інших повинностей (Поліщук, 2012, с. 235).

Указом від 06 вересня 1862 р. приймається рішення про доцільність призначення доглядачами єврейських училищ як з євреїв, так і з християн. Поява педагогів-євреїв помітно підвищує кількість учнів та інтерес до училища.

Утім, необхідно взяти до уваги, що до виходу Положення про влаштування училищної частини у Південно-Західному краї від 26 травня 1869 р. у регіоні було (без урахування Києва) лише 6 повітових училищ, у тому числі 4 дворянські. У другій половині 1869 р. в Південно-Західних губерніях відкрито 32 народні та міські училища (Поліщук, 2012, с. 109).

Міністр народної освіти дійшов висновку, що навчання в особливих школах відчуває єврейську молодь від християнського середовища. Тому на початку 1873 р. видано наказ про закриття державних шкіл, заснованих для євреїв у 1844 р., і про перетворення рабинських училищ на вчительські інститути. Одночасно вжито заходів для полегшення вступу євреїв до загальних навчальних закладів, але швидке зростання чисельності євреїв у них викликало сильне невдоволення різних кіл російського суспільства. У пресі з'явилися антиєврейські випадки (Еттингер, 1990, р. 505).

За статистичними підрахунками П. Чубинського, в 70-х роках XIX ст. в казенних єврейських училищах і в приватних єврейських пансіонах навчалось до 900 хлопчиків та до 300 дівчаток (Чубинський, 1872, р. 201). Після 1873 р. виникла низка нових громадських училищ і приватних шкіл, реорганізуються вже наявні школи, влаштовуються бібліотеки та ін.

За даними «Товариства поширення освіти між євреями в Росії», всіх спеціально-єврейських шкіл у 15 губерніях «смуги осілості» (поза межами єврейських шкіл дуже мало) налічувалося до кінця 1899 р. 644, з них 392 (60 %) виникли за приватною ініціативою, 139 (21 %) вважаються громадсько-благодійними, решта 113 шкіл (19 %) – казенні училища, засновані навчальним відомством.

3 травня 1882 року були прийняті «Тимчасові правила», що суттєво обмежували розвиток національного життя євреїв. Система освіти єврейських громад прив'язувалася до зони осілості та відповідної квоти на навчання в навчальних закладах. У липні 1887 р. міністром освіти видана директива, за якою встановлювалася «відсоткова норма». У середніх та вищих

.....
державних навчальних закладах ця квота була на рівні 10 % (сюди входило й Поділля). Так, влада намагалася ізолювати євреїв або змусити їх емігрувати з країни (Кононенко, 2011, с. 178).

Подільська губернія була включена у «смугу осілості» єврейського населення й стала одним із найбільш заселених євреями регіонів не тільки України, а й імперії. На 1897 р. в губернії проживало 370 617 євреїв, що становило близько 12,3 % усього населення регіону, із них найбільше жінок (Гаркави, Каценельсон, 1912, с. 648–649).

Тому на початку 70-х років XIX ст. по всій Російській імперії почали відкривати училища для дітей єврейської національності (єврейське училище в Санкт-Петербурзі, Одесі, Могилеві) (Морголіс, 1887, с. 1).

Отже, на кінець XIX ст. в Україні, зокрема, й на Поділлі, були відкриті навчальні заклади різного ступеня, де навчались єврейські діти. Серед них переважали однокласні навчальні єврейські училища, общинні (громадські Талмуд-Тори, приватні жіночі та чоловічі єврейські училища). Крім цього, існували єврейські учительські інститути, випускники яких направлялися на роботу в училища. Самі єврейські училища розташовувалися в повітових містечках: Житомирі, Вінниці, Дунаївцях, Літині (Тростогон, 1994, с. 16).

Важливим елементом традиційної єврейської освіти наприкінці XIX століття були Талмуд-тори – школи для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських родин, що утримувалися на кошти єврейських громад та на пожертви заможних євреїв, а також внаслідок надходжень від коробкового та свічкового збору. Хоча в цей період зміст навчання в них дещо змінився. Крім традиційних єврейських релігійних дисциплін (П'ятикнижжя, давньоєврейську мову, Біблію і Талмуд), почали викладати й деякі світські науки (Тростогон, 1994, с. 8–19).

Наприкінці XIX ст. на Правобережжі починають відкривати приватні єврейські чоловічі та жіночі училища, що давало можливість усім охочим здобувати освіту. Хоча й тут не обійшлося без пильного ока держави: приватні єврейські училища дозволялося відкривати лише тим, хто отримував від влади «підтвердження моральної та політичної надійності» (Крічкер, 2012, с. 16).

У 1877 році у Вінниці відкрито двокласне початкове чоловіче єврейське училище, яке розташовувалося в найманому будинку за 825 крб., при училищі був підготовчий клас. На утримання училища використовувалися суми з продажу свічок (свічковий збір) – 4031 крб. 92 коп. У ньому навчалася 134 хлопчики. Лише 10 закінчили училище успішно через високі вимоги вчителів (Тростогон, 1994, р. 17).

У 70-х роках XIX ст. у Подільській губернії створено 4 початкові державні єврейські училища, одне з яких – двокласне – у Вінниці (1877 р.), а три однокласних – у Проскурові (1878 р.), Могилеві Подільському (1879 р.) і Балті (1875) (Гульдман, 1889, с. 195).

У 1887 р. в 4-х єврейських училищах навчалася 422 хлопчика і 22 дівчинки. У загальному на утримання цих дітей пішло 15.559 руб. 50 коп., тобто утримання однієї дитини обійшлося в середньому 35 руб. Необхідно зазначити, що єврейські училища не мали своїх приміщень і змушені були наймати їх за кошти міністерства народної освіти, коробочного та свічкового зборів, фінансувалися внаслідок свічного збору місцевих єврейських громад (Гульдман, 1888, с. 133).

Тривалість курсу навчання в училищах була 6 років. В однокласних училищах учні розділялись відповідно до своїх знань на три відділення й навчалися в кожному з них по два роки. У двокласних училищах курс першого класу тривав чотири роки й учні в ньому були поділені на два відділення. Курс 2-го класу продовжувався два роки. У єврейське початкове училище приймали дітей віком не молодше семи та не старше чотирнадцяти років. Діти 10–13-річного віку, які успішно пройшли курс перших чотирьох років навчального закладу, могли вступати без іспитів у перший клас гімназій і реальних училищ. В однокласних єврейських училищах діти вивчали: російську мову, арифметику, чистописання російське, єврейське і німецьке, давню єврейську мову, єврейський закон віри, Біблійну історію і роз'яснення важливих молитов за програмами, затвердженим міністерством народної освіти. У двокласних училищах вивчали ті ж предмети, а також історію і географію.

У Могилівському єврейському училищі діти навчалися на слюсарно-ковальському відділенні. Навчання проводилося в окремому приміщенні за орендну плату в 112 руб. за рік. У 1890 р. відкрито ще й столярне відділення та переплетне, навчання за якими проводилося в приміщенні самого училища. Усього в цьому закладі навчалася 34 учні, з них на слюсарному – 20, столярному – 8, переплетеному – 6. Виготовляли на продаж столи, стільці, вішалки, табуретки, ліжка, балконні решітки, складні столи та стільці, замки та інше (Гульдман, 1892, р. 190). Майстер слюсарної справи закінчив курс при Житомирському єврейському училищі, інші майстри – місцеві. Частина грошей на утримання училища перераховується зі свічного збору єврейської громади (100 руб.), інша – 1000 руб. шляхом коробочного збору, і ще частина – пожертва та гроші, отримані з продажу товарів виробництва учнів (Гульдман, 1892, с. 135).

У 1895 році єврейське товариство м. Проскурова порушило клопотання про виділення 24 000 руб. для будівництва нового приміщення єврейського училища. Місто виділило місце під

забудову. Необхідно відзначити, що в огляді Подільської губернії навчально-виховна робота в казенних єврейських училищах вважається задовільною. Викладання в них ведеться розумно та успішно, адже вчителі мають досвід викладацької роботи, закінчили Житомирський та Віленський єврейські учительські інститути. Також у цьому документі наголошується на тому, що випускники єврейських училищ за рівнем знань не відстають від учнів двокласних міських училищ. Слід нагадати, що єврейські діти, вступаючи до училищ, зовсім не володіли російською мовою. Та вже на другому році навчання вони досконало можуть спілкуватися нею, як літературною, так і розмовною.

У 1895 році в Балтському єврейському училищі дітей навчали столярному ремеслу. Вчилася в ньому 14 хлопчиків, на освіту яких виділяли 100 руб. по штату й 1.620 руб. з суми міського коробочного збору. Навчання проходили по 2 години щоденно, було два викладачі (Гульдман, 1896, с. 190).

Необхідно зауважити, що в інших українських губерніях уряд також намагався вирішити проблеми євреїв-переселенців. Одним із питань було надання аграрної освіти євреям-землеробам. Так, у 1899 році в Херсонській губернії розпочала навчальну діяльність Новополтавська єврейська нижча сільськогосподарська школа. Ініціатором створення та проєктантом школи був відомий одеський агроном Василь Олексійович Бертенсон. Школа надавала основні знання із сільського господарства взагалі та, зокрема, із садівництва, городництва, виноградарства та шовківництва, а також з ремесел: столярного, ковальського та шорного, у застосуванні для виготовлення нових і ремонту старих сільськогосподарських знарядь, машин (Тугуб, 2023, р. 89–90).

Окрім державних навчальних закладів, популярністю серед євреїв користувалися приватні єврейські училища. Навчальний план кожного приватного закладу затверджувався в обов'язковому порядку попечителем навчального округу. Як правило, ці школи відкривали в приватних будинках і здебільшого утримувались на кошти окремих осіб або товариств, а також коштами, які надходили із сум свічкового та коробочного зборів. Для більшості дівчат-єврейок саме приватні училища були, по суті, єдиним місцем, де вони могли здобути початкову освіту.

За матеріалами першого Всеросійського перепису населення 1897 року в Подільській губернії мали освіту лише 468 769 осіб (15,5 %), у т.ч. у містах – 850 082 (33,8 %). Серед селян не було жодного, хто мав би вищу або середню освіту. Жінок з освітою на Поділлі було 109 771 (30,6 %). Серед населення різного віросповідання найбільший відсоток освічених людей складали євреї (21,7 %) та протестанти (71,4 %) (Первая, 1904, с. 4–9). За матеріалами перепису, серед євреїв вміють читати менше половини населення – дорослі чоловіки, і лише четверта частина жінок, про що свідчать дані таблиці 6 (Бруцкус, 1909, с. 195).

Таблиця 6

Рівень володіння російською мовою єврейського населення в Подільській губернії за переписом 1897 року (Бруцкус, 1909, с. 195)

Вікові групи	Єврейське населення		Володіння російською мовою			
			абс.число		%	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
з 1 року до 9 років	45.408	45.417	1.749	1.394	3,9	3,1
10 до 19 років	41.927	49.149	14.100	11.035	33,6	22,4
20–29	23.994	31.456	14.445	6.464	49,8	25,5
30–39	20.842	21.396	9.703	2.388	40,7	11,2
40–49	15.785	17.098	5.358	906	33,9	5,3
50–59	11.230	12.166	2.801	407	25,0	3,3
60–	9.078	8.426	1.894	168	20,9	2,0
Разом	168.264	185.108	50.050	22762	28,0	12,0

За результатами перепису населення 1897 року (таблиця 6) ми можемо побачити, що наприкінці XIX ст. серед представниць жіночої статі від 10 до 19 років лише 22 % володіли російською мовою, а жінки від 20 до 29 років складали 25,5 % освіченості.

Мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалась на Правобережжі дуже повільно, навіть порівнюючи з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання.

У 1887 році у Вінниці відкрито жіноче єврейське училище з безплатним рукоділлям класом, засновницею якого була Мінна Рубінштейн. Воно користувалось помітною популярністю серед збіднілого населення Вінницького повіту. Викладачі І. Рубінштейн, В. Ейдельмашан, М. Горенштейн, А. Скульський та М. Ліницька мали відповідну освіту, закінчивши Житомирський єврейський педагогічний інститут. Необхідно додати, що вчителі вимагали від своїх учнів

.....
глибокого й повного засвоєння матеріалу, дотримувалися дидактичних та методичних принципів навчання (Тростогон, 1994, с. 19).

Щороку на навчання приймали від 50 до 60 дівчат з найбідніших єврейських родин. Основна увага приділялася вивченню російської мови як розмовної. Дівчатка вивчали грамоту, облік і жіноче рукоділля. Запровадивши вивчення німецької мови, з'ясувалося, що знання мови надалі не будуть застосовуватися. Тому вирішено зосередити зусилля вчителів на опануванні рукоділля та шиття (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 168.).

При викладанні єврейських предметів звертали увагу на вивчення ученицями правил жаргонного письма, початкових правил єврейської мови, знання катехізису, найнеобхідніших молитов та біблійної історії. Усі ці предмети викладалися виключно російською мовою згідно з програмою навчання для єврейського училища, що не заперечувалося батьками учениць. Викладання цих предметів доручалося досвідченому вчителю (Богатчук, 2018, с. 26).

Учениці обов'язково мали отримати знання з російської історії та географії, відповідно до програми державних училищ Південно-Західного краю (Отчет, 1890, с. 16). До того ж дівчат навчали російської та єврейської початкової грамоти тому, що вони не мали можливості навчатися у звичайній школі.

У виховній роботі серед дітей важливу увагу приділяли в опануванні правил моралі, поваги й любові до релігії, любові та повазі до батьків і наставників, особливого ставлення до священної особи Государя Імператора. 1–2 рази в тиждень проводили співи російських, древньо-єврейських та найкращих жаргонних народних пісень, а також молитви, для запобігання негативного впливу вуличних непристойних пісень.

Викладачі училища, виховані в умовах суворої дисципліни, відповідно вимагали й від своїх учениць (Отчет, 1890, с. 16). Відгуки батьків щодо виховання своїх дітей були тільки позитивними, адже учениці отримали в училищі прекрасні правила акуратності, порядності, навчилися володіти собою, стали більш дисциплінованими, що викликало тільки задоволення.

Навчання дітей з різних соціальних станів вимагало від керівництва враховувати спроможність батьків оплатити навчання. Не всі батьки могли оплатити навчання своїх дітей повністю. Більшість коштів для утримання закладу надходили від батьків, з сум коробочного та свічного збору, субсидій Комітету Ремісничого Фонду, а також від Товариства поширення освіти між євреями в Росії (Орловський, 2015, с. 8).

У 1892 році при училищі відкрито рукодільний клас, завдячуючи матеріальній допомозі Комітету Ремісничого Фонду, що посприяло можливості малозабезпеченим ученицям навчитися шити та надалі заробити на прожиття. Фонд повністю оплачував перші два роки їх навчання. Отже, впродовж 6 років в училищі цілком безкоштовно навчалися 57 єврейських дівчат (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 11).

Утримання рукодільного класу вимагало значних затрат: на одну ученицю – 10 крб. За 15 дівчат виходило 150 руб. Це були немалі кошти, у важкі роки засновниця училища сама проводила заняття з рукоділля. У 1897 р. запросили майстриню, яка відібрала 12–15 дівчат, навчала їх виключно шиттю, утворивши майстерню. У майстерні учениці навчалися шити білизну, сукні, навіть отримували замовлення від людей, не пов'язаних з навчальним закладом. Комітет Ремісничого фонду виділив у тимчасове користування швейну машинку за 70 крб.

Засновники училища, всупереч важкому матеріальному стану закладу, у лютому 1897 р. відкрили суботні класи для допомоги єврейським дівчатам, які не вміли писати й читати, не мали можливості отримати освіти (Орловський, 2015, с. 8).

У 1897 р. після п'ятирічного навчання найкраща випускниця училища була рекомендована до вступу до Вінницької жіночої прогімназії Олени Холодикової на пільгових умовах оплати (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 42).

У скрутні для училища часи деякі жителі Вінниці приходили та викладали рукоділля безоплатно, приносили книжки (167 шт.), одяг для найбідніших учениць. Так, Розалія Райхер дала 5 крб. на придбання єврейських підручників. За 10 років роботи (1887–1897) училище закінчило 505 випускниць, з яких 153 – безплатно (ДАВіО, ф. 230, оп. 1, спр. 677, арк. 39зв.).

Керівництво, учениці та випускниці училища завдячували своїм спонсорам, які допомагали з оплатою за навчання найбідніших дітей, чим дозволили їм отримати освіту для майбутнього життя.

Зазначимо, що відкриття урядом навчальних закладів для дітей єврейської національності було актом великої гуманності. Не всі єврейські сім'ї мали можливість оплатити навчання, та й у звичайних школах й училищах цим дітям важко було пристосуватися. Тому дітей ще маленькими віддавали до важкої роботи.

Отже, відкриття приватного жіночого єврейського училища у Вінниці надало можливості дівчатам з бідних єврейських сімей отримати основи грамоти, релігії, історії, а також навчитися шити та різним видам рукоділля.

Отже, зазначимо, що школи, казенні та приватні училища, незважаючи на дискримінаційні дії з боку влади, сприяли покращенню рівня освіти серед дітей єврейської національності, зберігаючи при цьому свою релігійну ідентичність.

Висновки. Отже, в XIX ст. на Поділлі була створена досить розгалужена мережа навчальних закладів державної, приватної та духовної єврейської освіти, що перебувала під постійним суворим контролем держави, яка проводила політику зросійщення єврейського населення.

Навчанням дітей традиційно займалися меламеди, або книжники, які поділялися відповідно до об'єму викладання, на початкових (даркедемеламдім) і другорядних (ірбув'я-меламдім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Це були початкові школи для хлопчиків, де навчання починалося з 4-х років. Головним змістом навчання стало вивчення Тори та єврейської богословської літератури. У єврейських навчальних закладах, всупереч асиміляційній політиці царського уряду, були збережені традиції національного виховання, вивчалися єврейська мова та обряди.

Відкриття на території Подільської губернії 4-х казенних єврейських училищ сприяло подальшому залученню дітей до навчання як грамоти, географії, інших предметів, так і робочих професій: слюсарна, столярна, ковальська справи для хлопчиків, шиття, рукоділля – для дівчат.

В училищах навчалися діти з бідних єврейських сімей (заможніші євреї намагалися дати дітям освіту в загальноосвітніх середніх навчальних закладах, випускникам яких легше було вступити до вищих навчальних закладів імперії).

Отже, якщо в 40–50-х роках XIX ст. уряд примушував євреїв вступати до школи, щоб вивчити російську мову, то у 80-х роках майже закрили доступ до навчальних закладів, встановивши 10 % квоту. Так, влада намагалася здійснити політику переходу від асиміляції єврейського населення до фактичного його ізолювання або еміграції.

Шанобливе ставлення єврейських громад до освіти, їх внесок у фінансування освіти сприяло тому, що на кінець XIX ст. за рівнем грамотності на Правобережжі України, зокрема, на Поділлі, євреї займали четверте місце, залишивши далеко позаду українців, яким було заборонено навчатися рідною мовою. Вище євреїв за рівнем освіти стояли тільки чехи, німці й росіяни.

Саме такий підхід до розкриття діяльності навчальних закладів, зокрема, училища, де здобували освіту єврейські діти, дозволяє визнати їх рівень освіченості.

Подяка. Висловлюємо подяку численній спільноті дослідників історії Подільського краю, ґрунтовні напрацювання яких використано для написання цієї статті.

Фінансування. Дослідження і публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Аленицин, В.** (1884). Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости. С.-Петербург.
- Богатчук, С.** (2018). Діяльність Вінницького жіночого єврейського училища наприкінці XIX ст. *Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць*. Вип. № 130. С. 25–27.
- Бруцкус, Б.** (1909). Статистика еврейского населения: распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г. СПб.: [Тип. Север]. 134 с.
- Вейцблит, І.** (1930). Рух єврейської людності на Україні: періоду 1897–1926 років Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг, Держвидав України. 175 с.
- Военно-статистическое обозрение** (1849). Военно-статистическое обозрение Российской империи / изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. Санкт-Петербург : В тип. Департамента Генер. Штаба, 1848–1858. Т. 10, ч. 2: Подольская губерния, 159 с.
- Гаркави А., Каценельсон, Л.** (1912). Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 12: Обычай – Проказа. Санкт-Петербург: Изд. О-ва для Науч. Еврей. Изданий и Изд-ва Брокгауз-Ефрон, 271 с.
- Гульдман, В.** (1888). Обзор Подольской губернии Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора... [по годам]. Каменец-Подольский: Губ. тип. 1888–1912. 144 с.
- Гульдман, В.** (1889). Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления. 510 с.
- Гульдман, В.** (1892). Обзор Подольской губернии за 1891 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет. 155 с.

- Гульдман, В. (1896). Обзор Подольской губернии за 1895 год: Приложение ко Всеподданейшему отчету Подольского губернатора. Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет. 206 с.
- ДАВіО – Державний архів Вінницької області.
- Эттингер, Ш. (1990). Очерк истории еврейского народа. Том 2. Иерусалим: Библиотека-Алия. 512 с.
- Комарницький, О. (2004). Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.) *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Оіюм. Т. 12. С. 20–129.
- Кононенко, В. (2011). Національна освіта єврейських громад Поділля. *Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення: матеріали XXIII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. 20–21 жовт. 2011 р.: до 100-річчя заснування ВДПУ ім. М.Коцюбинського*, Вінниця. С. 177–181.
- Kraliuk, Petro and Sukhova, Nadiya (2020) "Reformation of Confessional Spiritual Educational Institutions of Ukraine: Containment Factors and Leadership Experience," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40, Iss.3, Article 10. Available at: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/10>.
- Крічкер, О. (2012). Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX століть. *Наукові праці. [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: Історія. Вип. 159. Том 171. С. 14–17.
- Морголіс, Т. (1887). К школьному вопросу *Восход*. Май. С. 1–5.
- Морозова, А. (2009). Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст., Київ. 300 с.
- Орловський, Л. (2019). Єврейське населення в соціально-економічному, суспільно-політичному, освітньо-культурному і духовному житті Поділля (1861–1914 рр.). Дис...на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Кам'янець-Подільський. 313 с.
- Орловський, Л. (2015). Стан єврейської освіти Поділля у другій половині XIX-початок XX ст. *Сборник научных статей. Научный поиск*. Часть 6. С. 7–12.
- Отчет (1890). Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии еврейских училищ за 1889 год. К.
- Памятная книжка (1859). Памятная книжка Подольской губернии на 1859 год. Каменец-Подольск: Ред. "Подол. Губ. Ведомостей", 184 с.
- Первая (1904). Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XXXII. Подольская губерния. 285 с.
- Поліщук, Ю. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 432 с.
- Риттих, А. (1864). Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. 2-е изд., испр. и доп. СПб.,
- Trygub, O. (2023). Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (3(43), 67–95. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).659](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659).
- Тростогон, М. (1994). Початкова єврейська освіта у Вінниці в кінці XIX – початку XX ст. *Матеріали другої історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне»*, присвяч. 50-річчю визволення м. Вінниці від німецько-фашистських загарбників, Вінниця. С. 16–18.
- Чінена, О. (2024). «Положення про устрій євреїв» 1804 р. як інструмент впливу на ідентичність єврейських громад у Російській імперії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 50, С. 131–135. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135>.
- Чубинський, П. (1872). Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] Том 7: Евреи. Поляки. Племена малорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык) / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: [Тип. К. В. Трубникова]. 608 с.
- Шваб, А., Шваб, Л. (2025). Зміни етнонаціональної та релігійно-конфесійної структури населення Волині у XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2025. Вип. 53. С. 9–20. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-9-20>.
- Юрченко, О. (2015). Розвиток освіти на Поділлі на початку XX ст. *Вісник КНЛУ. Серія: Історія, економіка, філософія*. Вип. 20. С. 87–98.

References:

- Alenitsin, V.** (1884). Jewish population and land ownership in the southwestern provinces of European Russia, included in the Jewish Pale of Settlement. S.-Peterburg. P. 49. [in Russian].
- Bohatchuk, S.** (2018). Activities of Vinnytsia Women's Jewish School at the end of the XIX century. *Scientific Bulletin. Collection of scientific works*, no. 130, pp. 25–27. [in Ukrainian].
- Brutskus, B.** (1909). Statistics of the Jewish population: distribution by territory, demographic and cultural characteristics of the Jewish population according to the 1897 census. SPb.: Sever, p. 134. [in Russian].
- Veytsblit, I.** (1930). The movement of the Jewish people in Ukraine: the period 1897–1926. All-Ukrainian. Academy of Sciences, Institute of Jewish Culture. Social and economic section. Kremenchug, State Publishing House of Ukraine, p. 175. [in Ukrainian]
- Garkavi A., Katsenel'son L.** (1912). Jewish Encyclopedia: a collection of knowledge about Jewry and its culture in the past and present. St.-Peterburg: Brokgauz-Yefron. 271 p. [in Russian].
- Gul'dman, V.** (1888). Overview of the Podillya province Supplement to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Gub. tip. 1888–1912. P. 144. [in Russian].
- Gul'dman, V.** (1889). Overview of the Podillya province for 1888: Appendix to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Pod. gub. stat. komitet. 510 p. [in Russian].
- Gul'dman, V.** (1892). Overview of the Podillya province for 1891: Appendix to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Pod. gub. stat. komitet. 155 p. [in Russian].
- Gul'dman, V.** (1896). Overview of the Podillya province for 1895: Appendix to the Most Submissive Report of the Podillya Governor. Kamianets-Podilskyi: Pod. gub. stat. komitet. 206 p. [in Russian].
- DAViO** – Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koy oblasti [State Archives of Vinnytsia Region].
- Ettinger, Sh.** (1990). Essay on the history of the Jewish people. Iyerusalim: Biblioteka-Aliya, p. 512. [in Russian].
- Komarnits'kyi, O. B.** (2004). Ukrainian town: concept, demographic, ethnic and confessional composition of the population (on the materials of the Right Bank of Ukraine in the late XIX – early XX centuries. *Scientific works of Kamyanets-Podilsky State University: Historical sciences*. Kamenets-Podolsky: Oium, vol. 12, p. 512. [in Ukrainian].
- Kononenko, V.** (2011). National education of Jewish communities of Podillya Education in Podillya: past and present. Vseukr. nauk. ist.-krayezn. konf. 20–21 zhovt. 2011 r.: do 100-richchya zasnuvannya VDPU im. M. Kotsyubyns'koho. Vinnytsya, pp. 177–181. [in Ukrainian].
- Kraliuk, Petro and Sukhova, Nadiya** (2020) "Reformation of Confessional Spiritual Educational Institutions of Ukraine: Containment Factors and Leadership Experience," *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*: Vol. 40: Iss.3, Article 10. Available at: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss3/10> [In English].
- Krichker, O.** (2012). Traditions of primary education in Jewish communities of towns of Right-Bank Ukraine at the turn of the 19th–20th centuries Scientific works. [Petro Mohyla Black Sea State University]. Ser.: History. Issue 159. Volume 171. pp. 14–17 [in Ukrainian].
- Morgolis, T.** (1887). On the school question. Voskhod. May, pp. 1–5. [in Russian].
- Morozova A.** (2009). The Jewish population of the Left Bank of Ukraine in the second half of the XIX – early XX centuries. Kyiv, p. 300. [in Ukrainian].
- Orlovs'kyi, L.** (2019). The Jewish population in the socio-economic, socio-political, educational, cultural and spiritual life of Podillya (1861–1914)] (PhD Thesis), KamenetsPodolsky: Ivan Ogiienko National University of Kamyanets-Podilsky. [in Ukrainian].
- Orlovskyy, L.** (2015). The state of Jewish education in Podillya in the second half of the XIX – beginning of the XX century. Collection of scientific articles. Scientific search, part 6, pp. 7–12. [in Ukrainian].
- Otchet** (1890). Report of the trustee of the Kiev educational district on the state of Jewish schools for 1889. [in Russian].
- Commemorative book** (1859). Commemorative book of the Podillya province for 1859. Kamenets-Podol'sk: "Podol. Gub. Vedomostey". 184 p. [in Russian].
- First** (1904). First General Census of the Russian Empire in 1897. XXXII]. Podol'skaya guberniya. 285 p. [in Russian].
- Polishchuk, Yu.** (2012). National minorities of the Right Bank of Ukraine in the context of ethnic policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries). Kyiv: IPIEND named after I.F.Kuras NAS of Ukraine, 432 p. [in Ukrainian].
- Rittikh, A. F.** (1864). Atlas of the population of the Western Russian Territory according to confessions. SPb. [in Russian].

-
- Military Statistical** (1849). Military Statistical Review of the Russian Empire. Podillya province. [in Russian].
- Trygub, O.** (2023). Agricultural Training in Agricultural Educational Institutions of Kherson Hubernia in the Second Half of the 19th – early 20th century. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, (3(43), 67–95. [https://doi.org/10.33782/eminak2023.3\(43\).659](https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).659) [In English].
- Trostohon, M.** (1994). Primary Jewish education in Vinnytsia in the late 19th – early 20th centuries. *Materials of the second historical and local history conference "Vinnytsia: past and present"*, dedicated to the 50th anniversary of the liberation of Vinnytsia from the German-fascist invaders, Vinnytsia. P. 16–18. [in Ukrainian].
- Chinena, O.** (2024). "Provisions on the organization of the Jews" 1804 as an instrument of influence on the identity of the Jewish communities in the Russian empire. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 50, 131–135. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-131-135> [in Ukrainian].
- Chubins'kiy, P.** (1872). Jews, poles. Tribes of non-Russian origin. Little Russians (statistics, rural life, language). Proceedings of the ethnographic-statistical expedition to the Western Russian Territory, organized by the Imperial Russian Geographical Society. Southwest Division. St. Petersburg, p. 608. [in Russian].
- Shvab, A., & Shvab, L.** (2025). Changes in the ethnonational and religious-confessional structure of the population of Volyn in the 19th century. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University Series History*, 53, 9–20. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-53-9-20> [in Ukrainian].
- Yurchenko, O.** (2015). Development of education in Podolia in the early twentieth century. Bulletin of the KNLU. Series: History, Economics, Philosophy, no. 20, pp. 87–98. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 21.03.2026

Ukrainian topics on the pages of official publications of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa: the second half of the 19th – the beginning of the 20th century

Andrii I. Chutkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: andrii.chutkyi@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9640-9905>

Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAD-1820-2020>

Abstract.

The purpose of the study is – based on a thorough study of issues of official printed periodicals of the universities of Kyiv, Kharkiv and Odessa for the second half of the 19th – early 20th centuries, to identify articles related to Ukrainian history, language and culture; to find out the frequency of such publications and to what extent their content was consistent with the then-current policy of the imperial authorities, to show, based on the frequency of the presence of Ukrainian topics on the pages of “University News” and “Notes” of the universities of Kharkiv and Odessa, the existence of an anti-Ukrainian policy of the Russian authorities. **The research methodology** is based on a complex of general scientific and special historical methods. Among them, the key role was played by the methods of analysis, induction and deduction, as well as problem-chronological, historical-psychological, and comparative-historical. **The scientific novelty** lies in the introduction into scientific circulation of materials on the Ukrainian language, history, and culture that were published on the pages of the “University Bulletins” and “Notes” of the universities of Kharkiv and Odessa of the specified period, which were ignored by researchers. At the same time, attention is drawn to the diverse thematic potential of these types of sources. **Conclusions.** The analyzed materials confirm the dominance of anti-Ukrainian orientation in the politics of the Russian Empire. At the same time, it was established that despite the official status of the studied periodicals, they sometimes contained materials on Ukrainian topics that were written in a spirit that did not correspond to the imperial policy towards Ukraine. Therefore, they testify to the corresponding position on the Ukrainian issue of their authors, which enriches the study of these personalities. At the same time, it is proved that despite the thesis postulated in historiography about the special role of the University of St. Volodymyr in the Russification policy of the empire, it was on the pages of its periodical that the largest number of publications on Ukrainian topics were placed. Also, the very fact of the appearance of articles useful for studying Ukraine in official printed publications indicates the existence of loopholes in the cumbersome imperial bureaucratic machine, and therefore indicates the effectiveness of the mobile approach to combating it. After all, if the Ukrainian movement was able to survive in the absence of Ukrainian statehood and imperial oppression, then the approach of constantly modifying the methods of fighting the new imperial system is all the more successful now that Ukraine has restored its statehood. This conclusion applies to all spheres of life and is also valuable during Ukraine's current war for its right to a free life. The attention of historians is also drawn to the main blocks of sources on which this study is based, as a valuable basis for research of various kinds in the field of historical science.

Keywords: history of Ukraine in the 19th and early 20th centuries, national question, political history, periodical, censorship.